એકમ 1

પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ, અભ્યાસનું મહત્વ

રૂપરેખા

1.1 અભ્યાસના ઉદેશો
1.2 પ્રસ્તાવના
1.3 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા
1.4 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર
1.5 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ
1.6 ઉપસંહાર/ સારાંશ
1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
1.9 ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
1.10 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

1.1 અભ્યાસના ઉદેશો

I. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ વિદ્યાર્થી મિત્રો તથા સંશોધકો અર્થશાસ્ત્રને સરળતાથી સમજી શકશો.

II. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ, વિવિધ વ્યાખ્યાઓ અભ્યાસનું વર્તમાન મહત્વ, અભ્યાસના વિવિધ સિદ્ધાંતો વગેરે સરળતાથી સમજી શકાશે.

III. પ્રદેશના અર્થતંત્રનો દેશના અર્થતંત્રમાં શું ફાળો છે ? તેનું મહત્વ સમજી શકાશે.

IV. દેશના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ જાણી શકાશે તેમજ કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજય સરકારની ભૂમિકા સમજી શકાશે.

V. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રના વિવિધ સિદ્ધાંતો તથા તેના અમલીકરણનું મહત્વ સમજી શકાશે.

1.2 પ્રસ્તાવના

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં અર્થશાસ્ત્રએ જીવંત સામાજિક વિજ્ઞાન છે. કારણકે વર્તમાન અર્થતંત્રમાં સાથે રહીને તે માનવીના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં માનવીના વર્તનનો અભ્યાસ નિર્ણયીકરણની પ્રક્રિયા, આર્થિક અને બિન-આર્થિક ઘટનાઓ વગેરે વૈજ્ઞાનિક ધોરણે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રની એક શાખારૂપે હવે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર વધુ પ્રચલિત બનતો જાય છે. કારણકે મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રની જેમ પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર પણ વાસ્તવલક્ષી વિજ્ઞાન તથા આદર્શલક્ષી વિજ્ઞાન તરીકેની મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. મિત્રો, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ભારત એ પ્રદેશો અને ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે. આપણા દેશમાં પ્રદેશો

પ્રમાણેની ભાષા, રીતરિવાજો, રહેણીકરણી, ધર્મ, પહેરવેશ, વ્યવસાય વગેરેમાં ભિન્નતા હોવા છતા દેશના દરેક રાજયો પોતાનું આર્થિક પ્રદાન દેશના વિકાસને અર્પિત કરે છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે દેશનો આર્થિક વિકાસ એ પ્રદેશોના આર્થિક વિકાસ પર આધારીત છે.

પ્રશિષ્ટ વિચારધારા ધરાવતા અર્થશાસ્ત્રીઓ આર્થિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ સમગ્રલક્ષી દ્રષ્ટીકોણથી કરતા હતા તેથી તેને ભારત જેવા વિકાસમાન દેશોમાં પ્રદેશોના વિશિષ્ટ લક્ષણો તથા સ્થાનિક આર્થિક પરિસ્થિતિઓને તથા તેના અભ્યાસને કોઇ જ મહત્વ આપ્યું ન હતું. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રાદેશિક તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારોની આર્થિક બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે કેટલીક પધ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી. સાથે સાથે ગ્રામ્ય ઉદ્યોગોનું વિશલેષણ તેનું આયોજન તેના આયોજનની વિવિધ પધ્ધતિઓ વગેરેનાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રીઓના ખ્યાલોનું ઘણુ જ મહત્વ રહેલું છે. આ ઉપરાંત પ્રવર્તમાન પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની ઉપયોગિતાને નીતિવિષયક બાબતોના સંદર્ભમાં રજૂ કરવી ખુબજ મહત્વની છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રની એક વિદ્યાશાખા તરીકે મહત્વનો વિકાસ થયો છે. વર્તમાન સમયમાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા તથા તેના વાસ્તવિક અમલીકરણ અંગેની નીતિનો પણ વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થયો છે. તેથી દેશના પછાત પ્રદેશોને મુખ્ય ધારામાં લાવી શકાશે.

એક વિકાસમાન અર્થતંત્ર તરીકે જયારે ભારતના ભૌગોલિક નકશાનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે એવુ જણાય કે ભારતના નકશાને પેરાલિસિસનો એટેક આવ્યો છે. જેમાં નકશારૂપી શરીરનો કોઇ એક ઊભો ભાગ સાથ આપતો નથી. વિકાસમાન અર્થતંત્ર તરીકે વિકસી રહેલા દેશમાં મોટાભાગના પશ્ચિમી રાજયો વધુ વિકસીત છે, જેમે દિલ્હી, પંજાબ, હરિયાણા, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, કેરાલા વગેરે રાજયો પ્રમાણમાં વિકસીત છે. જયારે પૂર્વદિશાના રાજયોમાં માત્ર પશ્ચીમ બંગાળ અને તમીલનાડુ જેવા રાજયોનો ફાળો મહતવનો ગણી શકાય જયારે અન્ય રાજયો જેવા કે આસામ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મેઘાલય, સિક્કિમ, મણીપુર વગેરે નાના રાજયો આર્થિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિની તુલનાએ ઘણા જ પછાત છે. કેન્દ્ર સરકારની ભૂમિકા આદર્શ રીતે હંમેશા પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સમતુલા મેળવવાની રહી છે જો કે તેમાં પણ કેટલીક રાજકીય બાબતો અડચણો પેદા કરે છે. કેન્દ્ર અને રાજયોમાં આવેલી જુદી-જુદી રાજકીય પાર્ટીઓની સત્તા પ્રાદેશિક અસમાનતાને વધુ વેગવાન બનાવે છે. તેમજ કેન્દ્ર અને રાજયો વચ્ચેનો આર્થિક સંબંધો વધુ બગાડે છે.

પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં દેશના કોઇ એક પ્રદેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ બાબતો, ઘટનાઓ, વિશ્લેષણો તથા આર્થિક સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ગુજરાત પણ વિકાસમાન ભારતનું વિકસીત રાજય છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ૧ લી મે ૧૯૬૦ ના રોજ ગુજરાતની સ્થાપના થઇ છે. સ્થાપનાકાળથસ શરૂ કરીને આજદિન સુધી ગુજરાતનું અર્થતંત્ર વિકાસકૂચ કરી રહ્યું છે. જેનો લાભ સરવાળે દેશના અર્થતંત્રને વિકાસના સ્વરૂપમાં મળે છે.

1.3 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા

"જયારે આર્થિક દ્રષ્ટિકોણ અપનાવીને જેને પ્રદેશનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાદેશિક વિજ્ઞાનમાંથી પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર છુટું પડે છે."

પ્રો. હાર્વે પરલોક

" સાધનોની અગતિશીલતા કે આંશિક ગતિશીલતા પ્રાદેશિક ભેદભાવની રચના કરે છે તેમજ પ્રાદેશિક આર્થિક સમસ્યાઓ સર્જે છે. જે છેવટે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને જન્મ આપે છે. "

પ્રો . જયોર્જ બોમ્સ અને સ્ટાર્ઘન

" સ્થળવિષયક સામાન્ય સમતુલાનો સિધ્ધાંત એ સ્થળ પસંદગી, સ્થળ કેન્દ્રીકરણ, શ્રમનું સ્થળાંતર અને માનવવસવાટની તરાહ આર્થિક બાબતોના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને જન્મ આપે છે. "

પ્રો લોઇસ લેહેબર

પ્રો. વાલ્ટર ઇશોર્ડ વર્ષ 1960માં "Method of Regional analysis" માં પ્રાદેશિક આર્થિક સમસ્યાઓ જેવી કે માથાદીઠ આવક, આવકની અસમાનતા, આવકની ગણતરીની સમસ્યા, પ્રાદેશિક ઔદ્યોગીક વિકાસની સમસ્યા તથા કુદરતી સાધનોના મહત્તમ ઉપયોગની સમસ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે "જયારે એક સંશોધક એક પ્રદેશ સામે દ્રષ્ટિપાત કરે છે ત્યારે તે ઘણી આર્થિક સમસ્યાને જુએ છે તેમની એક સમસ્યા કોઇ વિશિષ્ટ ઉદ્યોગોને શોધીને વ્યકિતગત રીતે કે સમુહમાં કાર્યક્ષમ આર્થિક નફા સાથે કામ આપે છે."

" પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રએ સ્થળલક્ષી ભિન્નતા, ભૌગોલિક સાધનોનું મહત્વ અને અમર્યાદીત જરૂરીયાતો સંતોષવા માટેના વૈકલ્પિક સાધનો પસંદગીની આર્થિક સમસ્યા સર્જે છે. તેને અભ્યાસ કરે છે."

વિનોદ દુબે

ઉપરોકત વ્યાખ્યા પરથી જાણી શકાય છે કે આ વ્યાખ્યા મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રની પ્રો. લાયોનલ રોબિન્સની વ્યાખ્યાને મળતી આવે છે તેની આ વ્યાખ્યામાંથી પણ ચાર મુખ્ય બાબતો તારવી શકાય જેમ કે, પ્રાદેશિક ભિન્નતા કે સ્થળલક્ષી ભિન્નતા, સાધનોની ભૌગોલિક અસમાનતા, સાધનોની ગતિશીલતાનો અભાવ, અને સાધનોનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ એ પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને જન્મ આપે છે. કુદરતે દરેક પ્રદેશોને કુદરતી સંપત્તિના સંદર્ભમાં દરેક પ્રદેશને જુદા જુદા સાધનોની ભેટ આપી છે. તેથી દરેક પ્રદેશોમાં સાધનો ભૌગોલિક રીતે અસમાન છે. આ ભૌગોલિક અસમાનતા સાધનોની ગતિશીલતાને અટકાવે કે અવરોધ ઊભો કરે ત્યારે ઓછી સંપત્તિ ધરાવતા પ્રદેશો સાધનોનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય છે ત્યારે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર જન્મે છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે દરેક પ્રદેશ કે રાજયમાં રહેતા માનવીની અમર્યાદીત સંપત્તિની જરૂરીયાત અને મર્યાદીત પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો કઇ રીતે વૈકલ્પિક ઉપયોગ કરવો તે પરિસ્થિતિમાં માનવ વર્તનના અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર કરે છે. કારણકે કેટલાક સાધનો ભૌગોલિક રીતે સ્થળાંતર કરી શકાતા નથી. તેની પ્રાપ્ત સાધનો કે ઉપલબ્ધ સાધનોનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તે માનવવર્તનનો અભિન્ન ભાગ બની જાય છે. તેનિ પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર તેઓ વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરે છે.

1.4 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર

પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિસ્તાર કે વિશ્વવ્યાપ જે તે પ્રદેશ પૂરતો જ મર્યાદિત હોવાથી તેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ મર્યાદિત જણાય છે તેથી નીચેની બાબતોના સંદર્ભમાં વહેંચી શકાય.

1.4.1 પ્રદેશનો અર્થ કે ખ્યાલ

કુદરતના નિયમો કે પર્યાવરણીયનીતિઓના સંદર્ભમાં પ્રદેશની સીમાઓ અંકિત કરવી ખુબજ મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં કોઇ ચોકકસ પ્રાદેશિક વિસ્તાર નકકી કરવામાં આવે છે. અથવા તો તેના ખ્યાલનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તદઉપરાંત તેના વિવિધ માપદંડો તૈયાર કરવામાં આવે છે તેનો હેતુપૂર્વકની આંતરરાજય હક અથવા તો પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ એ આંતરિક કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને જન્મ આપે છે. રાજયો-રાજયો વચ્ચેનો વ્યાપાર, પ્રદેશ-પ્રદેશ વચ્ચેનો વ્યાપાર કે પ્રદેશ-રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વ્યાપાર આર્થિક લેવડ-દેવડ કે વિનિમય કરાવે છે. તેમજ જે તે પ્રદેશની આર્થિક સમૃધ્ધ વધારે છે, શ્રમિકોના આવામનને વેગ આપે છે. તેમજ રાજયની કાચી ગુહપેદાશને વધારે છે. વર્તમાન સમયમાં જોઇએ તો ભારતમાં પશ્ચિમી રાજયોનો આર્થિક ફાળો પૂર્વનાં રાજયો કરતા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વધારે રહયો છે. જે પ્રાદેશિક આર્થિક બાબતોને વેગવંતી બનાવે છે.

1.4.2 પ્રાદેશિક નીતિ

ઉત્પાદનના સાધનોની ઉપલબ્ધિ એ પ્રાદેશિક વિકાસની કુદરતી લાક્ષણિકતા છે. તેથી જ આંતરરાજય આર્થિક વ્યવહારોને ઉત્તેજન મળે છે. પરંતુ, બીજી બાજુ પ્રદેશમાં સાધનોનું શું ઉત્પાદન થશે. ? સાધનોનું ઉત્પાદન કોણ કરશે તે અંગેનો વિચાર પ્રાદેશિક આર્થિકનીતિ અંતર્ગત કરવામાં આવે છે. પ્રાદેશિક નીતિની વિચારણા અંતર્ગત વિવિધ સાધનોની અસરોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તે માટેના ગાણીતિક ખ્યાલો જેવા કે ગુણકનો ખ્યાલ, સાધન ઉત્પાદન વિધેય, સાધન ઉત્પાદન વિશ્લેષણ, સાધન સુરેખ આયોજન વગેરે ખ્યાલો પ્રાદેશિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

1.4.3 પ્રાદેશિક સ્થળ પસંદગી

સામાન્ય રીતે કુદરતી પ્રાદેશિક સ્થળ ની પસંદગી કુદરતી સંસાધનોની પ્રાપ્યતા કે ઉપલબ્ધતાના આધારે નકકી થતી હોય છે. પરંતુ માનવસર્જીત પ્રાદેશિક સ્થળ પસંદગીઓ કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો ઉભા કરે છે જેમ કે કયા કારણોસર ચોકકસ સ્થળ ચોકકસ આર્થિક પ્રવૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઇ એક પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃતિ અન્ય આર્થિક પ્રવૃતિને પોતાના તરફ લાવવા કે ખેંચાણ સર્જવામાં ભાગ ભજવે છે ? શા માટે રાષ્ટ્રના અમુક પ્રદેશો બીજા પ્રદેશો કરતા કૃષિક્ષેત્રે, ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે તથા સેવાકિયક્ષેત્રે જુદા પડે છે? પ્રો આલ્ફ્રેડ વેબર અને પ્રો. સાર્જનટ ફલોરેન્સનો સિધ્ધાંત સ્થળ પસંદગીની બાબતો કે નિયમોને દર્શાવે છે કે કુદરતી સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા ઔદ્યોગિકરણની પ્રવૃતિને વેગવાન બનાવે છે તેમજ આર્થિક વિશિષ્ટીકરણને ઉત્તેજન આપે છે. જેનો અભ્યાસ પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે.

1.4.4 પ્રાદેશિક આર્થિક આંતરસંબધો

પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રાદેશિક આંતરસંબંધો મહતવનો ભાગ છે. કારણકે પ્રાદેશિક આંતરસંબધો પ્રાદેશિક વિકાસને વેગ આપે છે. દરેક પ્રદેશો કુદરતી રીતે ભિન્નતા ધરાવતા હોવાથી ચિજવસ્તુઓ કે સેવાઓના ઉત્પાદનમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે. તેથી પ્રદેશ-પ્રદેશ વચ્ચેના આંતરરાજય વ્યાપારને વેગ મળે છે. જેનાથી પ્રાદેશિક નિકાસો, પ્રાદેશિક આયાતો, પ્રાદેશિક વસ્તીનુ સ્થળાંતર, પ્રાદેશિક મુડીનું સ્થળાંતર તેની અસરો, ખાસ આર્થિક વિસ્તારને વેગ (SEZ) વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે

છે. આ ઉપરાંત ભારત વિવિધતાસભર દેશમાં સંસ્કૃતિ, પહેરવેશ, અન્નઉપભોગ, રિવાજો વગેરેનું પણ આદાનપ્રદાન થાય છે.

1.4.5 પ્રાદેશિક સમતુલા વિશ્લેષણ

આપણે અગાઉ કરી તે પ્રમાણે કુદરતી રીતે સર્જાયેલી પ્રાદેશિક સમતુલા સંસાધનોને કારણે સર્જાય છે. તેથી જ તેને કુદરતી પ્રાદેશિક સમતુલા કહેવાય છે. પરંતુ અસમતુલાને દૂર કરવા સાધનોની ઇષ્ટતમ વહેંચણી, વહેંચણીની સમાનતા વગેરે બાબતો પ્રાદેશિક સમતુલાને સમજાવે છે. જેમ કે વિવિધ આર્થિક પ્રવૃતિની મહત્તમ કક્ષા શું હોય છે ? કઇ પ્રવૃતિઓનું શ્રમવિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણ કરવું જોઇએ ? કયા પ્રદેશમાંથી વસ્તુની આયાતો કે નિકાસો કરવી ? વગેરે બાબતોનો પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

જોયું ને મિત્રો, મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રનો નાનો ભાગ હોવા છતા પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો વ્યાપ કેટલો વિશાળ લાગે છે હવે આપણે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રના મહત્વ વિશે વિગતવાર સમજૂતી મેળવશુ.

1.5 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ

લગભગ ૨૦મી સદીના મધ્યાંતરે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો અને ત્યારબાદ તેમનુ મહત્વ ધીમેધીમે વધતુ ગયુ. આપણા દેશમાં આયોજનકાળ દરમિયાન પ્રદેશોના આર્થિક વિકાસ માટે હંમેશા સમગ્રલક્ષી અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે તેથી દરેક પ્રાદેશિક બાબતોને, ઘટનાઓને કે આર્થિકસ્થિતિને આર્થિક સમસ્યાઓમાં સમાવવામાં આવે છે. પરિણામે દરેક આર્થિક સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ વિભિન્ન સ્વરૂપ ધરાવે છે. જેના કેટલાક વ્યાજબી કારણો છે. જે આ પ્રમાણે જણાવી શકાય.

1.5.1 વિકાસમાન રાષ્ટ્રોમાં તથા વિકસીત રાષ્ટ્રોમાં આર્થિક સ્થિતિ અને સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ આગવુ મહત્વ અને લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. આ સમયે આયોજનકાળમાં વિભિન્ન પ્રદેશોની સ્થાનીક લાક્ષણિકતાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. સામાન્ય રીતે સમગ્રલક્ષી આયોજન દેશના આર્થિક વિકાસનો કાર્યક્રમ હોવાથી તેનું આયોજન પ્રાદેશિક કક્ષાએ કરાતુ નથી. કારણકે પ્રાદેશિક કક્ષાને એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો જ તેમની સ્થાનિક સમસ્યાઓ સમજી શકાય, સમસ્યાના સમાધાનને શોધી શકાય. તેથી પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહતવ ખુબ જ વધવા પામ્યુ છે. આપણે આગળ ચર્ચા કરીને મુજબ ભારત વિવિધ સંસ્કૃતિ, ખાન-પાન પહેરવેશ, રીતિરિવાજો વગેરે લાક્ષણિકતાને લઇને વિવિધતા ધરાવે છે. તેથી જ દરેક રાજયો કે પ્રદેશો એકબીજાથી જુદા પડે છે. તેમજ આ રાજયોની સમસ્યાઓ પણ એકબીજાથી જુદી પડે છે. પરિણામે, પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ વધી જાય છે.

1.5.2 ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન તથા આયોજનકાળ પૂર્ણ થયો એટલે કે વર્ષ 2014 પછીથી આજદદિન સુધી દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ અને સમસ્યાઓ માટે યોજનાના ઘડતરનું કાર્ય અશકય તો નથી પણ વિભિન્ન પ્રાદેશિકતાને લીધે મુશ્કેલરૂપ બની ગયું છે. પરિણામે ઘણીવાર પ્રત્યક્ષરૂપે કે પરોક્ષરૂપે પ્રાદેશિક સમસ્યાઓની અવગણના થાય છે. આ અવગણનાને દૂર કરવા માટે, પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને મહત્વ આપવું પડે. મિત્રો, વધુ સમજુતી મેળવવા એમ કહી શકાય કે કેન્દ્ર

સરકારની ભૂમિકા દરેક રાજયો પ્રત્યે મલાય જેવી હોય છે. એટલે કે તેમના માટે દરેક રાજયો સરખા હોય છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં બદલાતા રાજકીય પ્રવાહો, રાજકીય દુશ્મનાવટો તથા અન્ય બાબતોને લીધે પ્રદેશોને સરખુ મહત્વ મળે તેવુ જણાયુ નથી. ઉલ્ટાનું પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એવું સુચવે છે કે જે રાજયો આર્થિક દ્રષ્ટિકોણથી પછાત છે. તેવા રાજયોને વધુ આર્થિક મદદ કરીને વિકસીત રાજયોની હરોળમાં મુકી દેવા. પરંતુ વાસ્તવિકતામાં રાજકીય વિરોધાભાસ હોવાથી જે તે રાજયમાં અન્ય રાજકીય પાર્ટીની સરકારો હોય તો તેવા રાજયોને અન્યાય થયાના ઉદાહરણો જોવા મળે છે. તેથી જે તે રાજયની આર્થિક સમસ્યા ઘટવાને બદલે વધવા માંડે છે. તેથી અહીં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ વધી જાય છે.

1.5.3 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જે તે પ્રદેશોના ખનીજો, ખાણ તત્ત્વો, જંગલોની સંપતિ, જમીનની લાક્ષણિકતાઓ કે ઉત્પાદકતા માનવીય સંસાધનો વગેરેની પરિસ્થિતિ જાણી શકાય છે. તેથી આવા રાજયોમાં કુદરતી સંસાધનો અને માનવીય સંસાધનોને જોડીને તેનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકાય છે. જેમકે ભારતના આસામ, બિહાર, ઓરિસ્સા વગેરેમાં કોલસાની ખાણો આવેલી છે તથા લોખંડ-પોલાદ પ્રાપ્ય બને છે. તેથી આ ખનીજસંપતિના ઉપયોગને ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, વગેરે પૂર્વ રાજયો સાથે સંકલન કરીને લોખંડ-પોલાદ આધારીત ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી શકાય છે. અથવા તો કોલસા આધારીત વિજમથકોની સ્થાપના કરીને વીજળીનું ઉત્પાદન કરી શકાય છે. આવી જ રીતે જંગલોની સંપત્તિની હેરફેર કરીને પ્રાદેશિક વેપાર કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને વધુ વેગવાન બનાવી શકાય છે. પરિણામે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ વધી જાય છે.

1.5.4 ભારત જેવા વિકાસમાન રાષ્ટ્ર માટે પ્રત્યેક પ્રદેશની પોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અન્ય પ્રદેશોથી પોતાને જુદી પાડે છે. તેમજ તેમાં વિવિધતા સર્જાય છે. આ ઉપરાંત દરેક રાજય કે પ્રદેશ આર્થિક રીતે, સામાજિક દ્રષ્ટિકોણથી, સાંસ્કૃતિક ધરોહર તુલનાએ, રાજકીય ઘટનાઓના આધારે તથા ઐતિહાસીક પ્રણાલિકાઓના આધારે તફાવત સર્જે છે. તેથી આ તફાવતને સમજવા માટે તથા આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ કરવા માટે વિવધ પ્રકારની પ્રાદેશિક આર્થિક નીતિઓ ઘડવાની, ઘડેલી નીતિઓમાં સુધારા કરવાની, બિનઅસરકારક નીતિઓને નાબુદ કરવાની તથા તેની તુલના કરવાની વગેરે બાબતોનું આર્થિક મહત્વ વધી જાય છે. ભારત જેવા વિકાસમાન દેશમાં એવુ બને કે જે નીતિ એક રાજય માટે અનુકૂળ હોય તે નીતિ અન્ય રાજયો માટે પ્રતિકુળ હોઈ શકે. એટલે કે વિભિન્ન રાજ્યો માટે વિભિન્નનીતિવાળુ ઘડતર કરવુ પડે. તેથી આ ઘડતરની પ્રક્રિયામાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે તેથી તેનુ ઘણુ જ મહત્ત્વ રહેલું છે.

1.5.5 દેશના પ્રત્યેક રાજયની આર્થિક સ્થિતિ, આર્થિક સમસ્યાઓ વગેરે અનેકવિધ પરિબળોથી પ્રભાવિત હોય છે. જેનો અભ્યાસ કેનદ્રીય આયોજનના ઘડતરમાં કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ, પ્રાદેશિક રાજયના વિકાસ માટે તેનું ઘડતર કરવું અત્યંત જરૂરી છે. પ્રાદેશિક આયોજનના ઘડતરમાં પ્રદેશની આર્થિક સ્થિરતા અને સમસ્યાઓ જે પરિબળોથી પ્રભાવિત થતા હોય છે. તેનો ઉકેલ લાવવો જરૂરી હોય છે. જેમ કે ગુજરાતના કૃષિક્ષેત્રની સ્થિતિ અન્ય રાજયો કરતા જુદી હોય છે, તેના ઉકેલો જુદા હોય છે. તેથી પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ વધી જાય છે.

1.5.6 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર દરેક પ્રદેશના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો અને પરિસ્થિતિનો એકમલક્ષી અભ્યાસ કરીને વિવિધ સમસ્યાઓનું નીરાકરણ સરળતાથી લાવે છે. તેથી પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું મહતવ વધી જાય છે.

1.5.7 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રમાં કુદરતી સંપત્તિની પ્રાપ્યતા, ઉપયોગિતા, કાર્યદક્ષતા કે કાર્યક્ષમતાને આધારે તેનો ભાવી વિકાસ તથા તેના ઉપાયોનો અભ્યાસ કરીને નષ્ટ થતા સંસાધનોનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનું સમજાવે છે. જેથી પ્રત્યેક પ્રદેશ અને તેના જુદા જુદા વિભાગોનો વિકાસ સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને કરી શકાય છે. નીતિઓમાં ફેરફાર હોય તો તેમાં બદલાવ લાવી શકાય છે. સુધારાઓ કરી શકાય છે.તેથી પ્રાદશીક અર્થશાસ્ત્રનું મહતવ ઘણું વધવા પામ્યુ છે.

1.5.8 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર જે તે પ્રદેશના લોકોના જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો સરળતાથી ઉકેલી શકતા હોવાથી આમજનતાના માનસ પર પ્રાદેશિક આયોજનની સારી અસર ઉપજે છે. આમ જનતા વિકાસની વિવિધ પ્રક્રિયાથી અવગત હોય છે. તેમજ રાજય કે પ્રદેશના આયોજનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. ઘણા કિસ્સામાં સરકાર કરતા પણ વધુ સારુ ચિત્ર લોકસમુહો કે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ કે બિનસરકારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરેલુ જોવા મળે છે. ઘણા કિસ્સાઓમાં સરકાર તથા આમજનતા ભાગીદારીરૂપે આર્થિક વિકાસના લક્ષ્યાંકને પૂર્ણ કરે છે. વર્તમાન સમયમાં લોકભાગીદારી દ્વારા થતા આર્થિક-સામાજિક કાર્યો વધવા પામ્યા છે. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં લોકભાગીદારી (PPP) દ્વારા થયેલા અનેક ઉદાહરણો જોવા મળે છે જે પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રને નવી ઉંચાઇએ લઇ જાય છે. તેથી તેનું ઘણું જ મહત્વ છે.

1.5.9 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જે તે પ્રદેશના વિકાસ માટે જરૂરી અને મહત્વનો છે. બીજીબાજુ અલ્પવિકસીત રાજય કે પ્રદેશ તથા તેના પછાતપણાને ભાવી વિકાસ માટે માર્ગદર્શન પુરૂ પાડે છે. ભુતકાળની આર્થિક નીતિ વિષયક ખામીઓ તથા મર્યાદાઓને સુધારવામાં ઘણી જ મદદરૂપ થાય છે.

1.6 ઉપસંહાર/સારાંશ

સામાન્ય રીતે વર્ષ 1930 પછીના સમયથી પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું મહત્વ વધવા પામ્યુ છે. જેનાથી દેશના જુદા જુદા રાજયો, પ્રદેશો, કસબાઓ, વિભાગો, જુદી જુદી સામાજિક જ્ઞાતિનો વગેરેનો આર્થિક-સામાજિક વિકાસ શકય બન્યો છે. વિવિધ રાજયોમાં કુદરતી સંસાધનો તથા માનવીય સંસાધનોનો ઇષ્ટતમ ઉપયોગ કરીને કરીને આર્થિક વિકાસ શકય બનતા રોજગારીની તકો તથા ઉત્પાદનમાં વધારો કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત વિવિધ પ્રદેશોનો પ્રાદેશિક વિકાસ થતા પ્રાદેશિક આર્થિક સમતુલા જાળવી શકાય છે. જે આયોજનકાળ દરમિયાનનો એક મહત્વનો હેતુ રહેલો છે. જેને પૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામાં પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર મહત્વ ભાગ ભજવે છે.

1.7 ચાવીરૂપ શબદો (Key Words)

1. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર જેમા જે તે પ્રદેશનો આર્થિક દ્રષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તેમજ સાધનોની ગતિશીલતા-અગતિશીલતાને કારણે સર્જાતી સમસ્યાને સમજવામાં આવે છે.

2. પ્રદેશનો ખ્યાલ જેમાં, કુદરતના નિયમો તથા પર્યાવરણને અવગણીને માનવનિર્મિત ભૌગલીક પરિસ્થિતિનો ભાગ એટલે પ્રદેશ અથવા વિસ્તાર
3. પ્રાદેશિકનીતિનો ખ્યાલ જેમાં, ઉત્પાદનના સાધનોની ઉપલબ્ધતા અને પ્રાદેશિક વિકાસની લાક્ષણિકતાનો સમન્વય કરીને સરકાર દ્વારા ઘડાતી નિયમાવલી એટલે પ્રાદેશિકનીતિ.
4. પ્રાદેશિક સ્થળ પસંદગીનો ખ્યાલ જેમાં કુદરતી સંસાધનોની પ્રાપ્યતાને આધારે ચોકકસ સ્થળ આધારીત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થવો એટલે પ્રાદેશિક સ્થળ પસંદગી.
5. પ્રાદેશિક આંતરસંબંધોનો ખ્યાલ જેમાં, કુદરતી રીતે ભિન્નતા ધરાવતા પ્રદેશો વચ્ચે સંસાધનોને લક્ષ્યમાં રાખીને વ્યાપોરિક પ્રવૃતિને વેગ મળે છે. તેને કુદરતી આંતરસંબંધો કહી શકાય.
6. પ્રાદેશિક સમતુલાનો ખ્યાલ જેમાં, દેશમાં દરેક રાજયોમાં વિભિન્ન આર્થિક અસમતુલાને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા પ્રાદેશિક સમતુલાના પ્રયાસો એટલે પ્રાદેશિક સમતુલા
7. આયોજનકાળ જેમાં, વર્ષ 1950-51 થી વર્ષ 2017 સુધીની પંચવર્ષીય યોજનાઓનો સમુહ તથા વર્ષ 2017 થી આજ દિન સુધી નીતિ આયોગ દ્વારા ઘડાતી નીતિઓનો સમૂહ એટલે આયોજન કાળ.

1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

★ વિભાગ 1.1 ઉદેશોનો અભ્યાસ કરો.

★ વિભાગ 1.3 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા તપાસો

★ વિભાગ 1.4 પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર તપાસો

★ વિભાગ 1.4.1 પ્રદેશનો અર્થ તપાસો

★ વિભાગ 1.4.3 પ્રાદેશિક સ્થળ પસંદગી તપાસો

★ વિભાગ 1.4.4 પ્રાદેશિક આંતરસંબંધો તપાસો

★ વિભાગ 1.4.5 પ્રાદેશિક સમતુલા તપાસો

1.9 ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી

1. જોષી એમ.વી (1996) એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર દર્પણ પ્રકાશન, રાજકોટ
2. Ahuja H.Z (2017) "An Advanced Economic theory" S. Chand Publication India.
3. Ram N. (1975) "An Introduction of Micro Economics " McMillian publishing House, New Delhi.
4. પરડવા એસ.જી. (2012) ‘’પર્યાવરણનું અર્થશાસ્ત્ર

1.10 બહુવૈકલ્પીય પ્રશ્નો

1. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર એ કયા અર્થશાસ્ત્રનો ભાગ છે.

   (અ) એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર (બી) સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

   (સી) મુખ્ય અર્થશાસ્ત્ર (ડી) ઉપરોકત તમામ

2. ભારતમાં કયા રાજયો પ્રાદેશિક અસમાનતા ધરાવે છે.

(અ) ઉત્તરભારતના રાજયો (બ) ઉત્તર-પૂર્વ ભારતના રાજયો

(સી) દક્ષિણ-પૂર્વ ભારતના રાજયો (ડી) દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતના રાજયો

3. અર્થશાસ્ત્ર કઇ કઇ બાબતનો અભ્યાસ કરે છે.

(અ) માનવીના સાાજિક જ્ઞાનનો (બ) માનવીના આર્થિક જ્ઞાનનો

(સી) માનવીની આર્થિક વર્તણૂકનો (ડી) માનવીની જીવનશૈલીનો

4. પ્રાદેશિક સમાનતા લાવવા કોની ભૂમિકા મહત્વની છે.

(અ) રાજય સરકાર (બ) આયોજન પંચ કે નીતિ આયોગ

(સી) કેન્દ્ર સરકાર (ડી) ભારતનું નાણાપંચ

5. ગુજરાત રાજયની સ્થાપના કયારે થઇ ?

(અ) 1 લી એપ્રિલ -1960 (બ) 1 લી જુન-1960

(સી) 1 લી મે-1960 (ડી) 1 લી મે 1961

6. ''અર્થશાસ્ત્રએ પ્રદેશનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ કરે છે. ? એ વાકય કયા અર્થશાસ્ત્રીએ કહયું છે. ?

(અ) પ્રો. એડમ સ્મિથ (બી) પ્રો. હાર્વે પરલોક

(સી) પ્રો. જયોર્જ બોટસ (ડી) પ્રો સ્ટાઇન

7. પ્રો. વોલ્ટર ઇશાર્ડએ વર્ષ 1960 માં કયુ પુસ્તક લખ્યુ હતુ ?

(A) Methods of Religion Economics

(B) Methods of Recreation Analysis

(C) Methods of Regional Analysis

(D) Regional Econometrics

8. પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર વૈકલ્પિક સાધનોની પંસદગીની આર્થિક સમસ્યા સર્જે છે એવુ કોણે કહયું છે. ?

(અ) પ્રો. જયોર્જ બોર્ટસ (બ) પ્રો. હાર્વે પરલોક

(સી) પ્રો. લોઇલ લેફેલર (ડી) પ્રો. વિનોદ ડુબે

9. મુખ્ય અર્થશાસ્રની મુખ્ય વ્યાખ્યા કોણે આપી છે.

(અ) પ્રો. એડમ સ્મિથ (બ) પ્રો. ઓલ્ફ્રેડ માર્શલ

(સી) પ્રો. જોન રોબિન્સન (ડી) પ્રો. લાયોનલ રોબિન્સ

10. સ્થળ પસંદગીનો સિદ્ધાંત સૌ પ્રથમ કોણે આપ્યો

(અ) પ્રો. આલ્ફ્રેડ વેબર (બી) પ્રો. આલ્ફ્રેડ માર્શલ

(સી) પ્રો. સાર્જન્ટ ફ્લોરેન્સ (ડી) પ્રો. એકડમ સ્મિથ

11. ખાસ આર્થિક વિસ્તારને શું કહેવાય છે.

(A) Special Economics Area

(B) Special Economic Zone

(C) Separate Economic Zone

(D) એકેય નહી.

12. રાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક અસમતુલાને દૂર કરવા માટે.....
    (અ) સાધનોની ઈષ્ટતમ વહેંચણી (બ) વહેંચણીની સમાનતા
    (સી) શ્રમવિભાજન અને વિશિષ્ટિકરણ (ડી) ઉપરોકત તમામ
13. નીચેનામાંથી કઈ બાબત પ્રાદેશિક વિકાસને વેગ આપે છે.
    (અ) પ્રાદેશિક ભિન્નતા (બી) પ્રાદેશિક સમતુલા
    (સી) પ્રાદેશિક અસમતુલા (ડી) પ્રાદેશિક આંરતસંબંધો
14. ભારતમાં નીતિઆયોગની શરૂઆત કયારે થઇ ?
    (અ) વર્ષ 2014 (બ) વર્ષ 2016
    (સી) વર્ષ 2015 (ડી) વર્ષ 2017

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો ના જવાબઃ

"પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ, અભ્યાસનું મહત્વ"

પ્રશ્ન નંબર :

1 નો જવાબ (ડી) ઉપરોકત તમામ

2 નો જવાબ (બ) ઉત્તર-પૂર્વ ભારતના રાજયો

3 નો જવાબ (સી) માનવીની આર્થિક વર્તણૂકનો

4 નો જવાબ (બ) આયોજન પંચ કે નીતિ આયોગ

5 નો જવાબ (સી) 1 લી મે-1960

6 નો જવાબ (બી) પ્રો. હાર્વે પરલોક

7 નો જવાબ (C) Methods of Regional Analysis

8 નો જવાબ (ડી) પ્રો. વિનોદ દુબે

9 નો જવાબ (સી) પ્રો. જોન રોબિન્સન

10 નો જવાબ (અ) પ્રો. આલ્ફ્રેડ વેબર

11 નો જવાબ (B) Special Economic Zone

12 નો જવાબ (ડી) ઉપરોકત તમામ

13 નો જવાબ (બી) પ્રાદેશિક સમતુલા

14 નો જવાબ (સી) વર્ષ 2015

★★★